

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՈՐԻԿՅԱՆ, պ.գ.դ.

*«Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան
պետական համալսարան» հիմնադրամի
«Պատմության և փիլիսոփայության ամբիոն»-ի դոցենտ
էլ. փոստ՝ hovhkhori78@mail.ru*

DOI: 10.56813/2953-786X-2022.2-219

ՄԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Վերջին տասնամյակներին Աքեմենյան Պարսկաստանի XIII սատրապության կամ հայկական սատրապության վարչական կացության ու բաժանման մասին հրապարակվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ (Հարությունյան, 1999, 45-114; Խորիկյան, 2014, Գլուխ Ա; Խորիկյան, 2019, 6-13; Khorikyan, 2017, 174-180), սակայն խնդիրը, անշուշտ, սպառված չէ, և ստորև կանդադառնանք այդ սատրապության ընդգրկած տարածքի հարցին: Հարցն այն է, թե ինչով էր պայմանավորված նման վիթխարի տարածքով սատրապության առկայությունը տերության անմիջական հարևանությամբ¹, և այս տեսանկյունից, անկասկած, մինչաքեմենյան իրողությունների բացահայտումը կարևոր նշանակություն ունի:

Նախ սկսենք այն հարցից, որ հայկական սատրապության տարածքն իր ընդարձակությամբ բացառություն չէր տերության սատրապական բաժանման համակարգում, և այս առումով կարող ենք հիշատակել ընդարձակ տարածքներ ունեցող այլ նահանգներ, օրինակ՝ III, VI, X, XIV, XVI, XVII սատրապությունները: Ընդ որում, նշենք, որ հիշատակված սատրա-

¹ Այս հարցի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրել է պ.գ.դ., պրոֆեսոր Արամ Քոսյանն անձնական զրույցում, ինչի համար շնորհակալություն ենք հայտնում:

պությունների տարեկան հարկը մոտ էր կամ գերազանցում էր XIII սատրապությունից գանձվող 400 տաղանդ արծաթ հարկին: Այսպես, III սատրապությունը տարեկան տալիս էր 360 տաղանդ հարկ, VI-ը՝ 700, X-ը՝ 450, XIV-ը՝ 600, XVI-ը՝ 300, XVII-ը՝ 400 (Հերոդոտոս 1986, III, 90-94): Այս հողվածում մենք չենք քննարկելու յուրաքանչյուր սատրապությունից գանձվող հարկի չափի հնարավոր պատճառները, ինչն առաջին հերթին պայմանավորված էր այս կամ այն սատրապության տնտեսական հնարավորությունների առկայությամբ (Дандамаев, Луконин, 1980, 187): Անշուշտ, գերհարուստ Եգիպտոսի համար 700 տաղանդ հարկը (նաև այլ հարկեր էր տալիս) պայմանավորված էր այս սատրապության տնտեսական հզորությամբ, բայց XVI սատրապության ընդարձակ տարածքի համար 300 տաղանդ հարկը քիչ էր այն առումով, որ տնտեսապես թույլ զարգացած նահանգ էր՝ իհարկե չբացառելով որոշ այլ հանգամանքներ, որոնք պայմանավորված էին այս սատրապության նկատմամբ պարսից արքունիքի առանձնահատուկ վերաբերմունքով: Բերված մի քանի համեմատությունները նախնական առումով թույլ են տալիս մտածել, որ XIII սատրապության ընդարձակ տարածքը 400 տաղանդ տարեկան վճարվող հարկով տեղավորվում էր Աքեմենյան տերության վարչահարկային քաղաքականության ընդհանուր տրամաբանության մեջ և որևէ բացառություն չի կազմել սատրապական բաժանման համակարգում: Միննույն ժամանակ նշենք, որ փոքր տարածք ունեցող սատրապությունը կարող էր վճարել հսկայական հարկ, որն առաջին հայացքից կարծես թե անհամատեղելի էր փոքր տարածքին: Օրինակ, կիլիկյան սատրապությունն իր փոքր տարածքով վճարում էր 500 տաղանդ հարկ (տարեկան նաև 360 սպիտակ ձի) (Հերոդոտոս, 1986, III, 90), ինչը պայ-

մանվորված էր այս վարչական միավորի տնտեսական հզոր հնարավորություններով: Այնպես որ Սատրապական Հայաստանի վճարած 400 տաղանդ հարկն այնքան էլ շատ չէր ընդգրկած տարածքի համեմատությամբ: Սակայն նշենք, որ բացի 400 տաղանդ հարկից, Հայաստանը տարեկան պարսից թագավորին ուղարկում էր նաև 20000 քուռակ Միհրի տոնի համար (Ստրաբոն, 1940, 61, հմմտ. Քսենոփոն, 1970, 98), ինչն արդեն, իրոք, խոսում է այն մասին, որ XIII սատրապության վճարած հարկն իրոք մեծ էր: Իսկ Հայաստանի կամ Թորգոմի տան՝ ձիերով հայտնի լինելը Հայաստանից դուրս, օրինակ՝ Տյուրսում, նշված է դեռևս Եզեկիելի մարգարեությունում (Աստուածաշունչ, 2014, 1316): Ստրաբոնի մեկ այլ տեղեկությունից էլ պարզվում է, որ Օրխիստենե-Արցախն էր տրամադրում առավել մեծ թվով հեծյալներ (Տրաբոն, 1964, 497): Այս տեղեկությունից անուղղակիորեն բխում է, որ Արցախը Սատրապական Հայաստանի անբաժանելի մասն է կազմել, որպեսզի վերջինս կարողանար պարսից արքունիքին ուղարկել տարեկան 20000 քուռակ: Ընդ որում, ըստ Ստրաբոնի՝ նեսեական հայտնի ձիերի հայրենիքը գուցե Հայաստանն էր (Տրաբոն, 1964, 495), տվյալ դեպքում՝ Հայոց Արևելից կողմերը: Պետք է նաև նկատի ունենանք, որ հայերը ևս, ինչպես մյուս հպատակ ժողովուրդները, այլ պարտավորություններ են ունեցել պարսիկների հանդեպ, և հավանական է, որ բնամթերք էին վճարում սատրապության տարածքում գտնվող պարսկական կայազորներին (Дандамаев, 2010, 83):

Ժամանակին մենք ցույց էինք տվել, որ Հայաստանն ընդարձակ տարածքով նախ մտավ մարական, ապա Աքեմենյան տերության կազմի մեջ (Խորիկյան, 2014, 33): Սեպագիր, անտիկ աղբյուրների և Մովսես Խորենացու տեղեկությունների

վերլուծությամբ ևս փորձել էինք ցույց տալ, որ Աքեմենյան տիրապետության նախօրեին հայկական պետության ձևավորումը նախընթաց դարաշրջանում արդեն ավարտված էր, և Հայկազյան Տիգրանի ժամանակ հայկական պետությունն ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ամբողջ տարածքը: Հայկական պետության և հայ ժողովրդի կազմավորումը Խորենացու մոտ ներկայանում է Հայկյանների «հերոսական դարաշրջանի» (Քոսյան, 1999, 256) պատմության շարադրմամբ: Հենց Հայկյանների՝ Հայկական լեռնաշխարհում տարածվելու պատմությունն է, որ Խորենացու մոտ հանդես է գալիս որպես հայկական էթնոսի համախմբման և կենտրոնացման դարաշրջան (Խորիկյան, 2011, 154-163): Մեր քննությունը բերել էր այն կարծիքին, որ մինչև մ. թ. ա. VI դարի կեսերը Հայաստանն ուներ ընդարձակ տարածք և հիմնականում այդ տարածքով էլ, ըստ հին աղբյուրների, նախ մտավ մարական տերության, ապա Աքեմենյան Պարսկաստանի XIII սատրապության կազմի մեջ: Սատրապական Հայաստանի ընդարձակ տարածքի մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենանք մի շատ կարևոր իրողություն ևս, ինչն արտացոլված է Հերոդոտոսի մոտ: Վերջինս գրում է. «Պակտյուիկեից, արմեններից և հարևաններից մինչև Եվքսինյանը ստացվում էր չորս հարյուր տաղանդ. սա տասներեքերորդ նահանգն էր» (Հերոդոտոս, 1986, III, 93): Պակտյուիկեն համապատասխանում էր Կատպատուկա-Կապադոկիա երկրի արևելյան մասին՝ տեղորոշվելով հետագա Կեսարիա-Մաժակի շրջանում (Խորիկյան, 2014, 22, 30-31): Պարսից արքունիքի սատրապական բաժանման հիմքում ընկած էր տարբեր էթնոսների միավորման սկզբունքը, և ակնհայտ է, որ Պակտյուիկեն աշխարհագրական անվանում է: Սատրապությունների թվարկման մեջ քիչ դեպքերում է, որ

այս կամ այն սատրապությունը հիշատակվում է ըստ դրանցում ընդգրկված երկրանունների կամ երկրանունների կողքին գուգահեռ հիշատակվում են նաև ցեղեր կամ ժողովուրդներ. օրինակ՝ V, VI, VIII, IX, X, XII սատրապությունները: Ինչ վերաբերում է արմենների անանուն հարևաններին, ապա սրանք համապատասխանում են Պակտյուիկեից հյուսիս գտնվող կապադովկիացիներին մինչև Սև ծով ընկած հատվածներ՝ Թերմոդոնտ գետի և Յասոնի հրվանդանի միջև (Խորիկյան, 2014, 26-27, 79)²: Այսպիսով, որպես ժողովուրդ՝ XIII սատրապության մեջ անվանական հիշատակվում են միայն արմենները³,

² Այս տեսանկյունից պետք է մեկնաբանվի Ստրաբոնի այն տեղեկությունը, որ հետագայում Փոքր Հայքի իշխանությունը տարածվում էր Խաղտիքի և տիբարենների վրա մինչև Տրապիզոն և Փառնակիա (Ստրաբոն, 1940, 75). վերջինս մասամբ նախկին Կեռասունտն է, այսինքն՝ XIX սատրապության մյուս ցեղերը՝ մոսսինոյկները և կոլխերի ու մակրոնների մի մասը ևս ուշ ժամանակներում ենթարկվել են Փոքր Հայքին: Ստրաբոնի տեղեկությունը վկայում է այն մասին, որ հայոց մեջ հետաքեմենյան շրջանում պահպանվել էր պատմական հիշողությունը, որ հայոց իշխանությունը տարածվել է Սև ծովի հարավային ափերի վրա, ինչը փորձել են իրագործել Փոքր Հայքի տիրակալներն ավելի մեծ աշխարհագրական ծավալումով:

³ Արմենիաներ թարգմանությունը (Քրեստոմատիա, 2007, 242) չենք ընդունում, որովհետև Փոքր Հայքի գաղափարը մ. թ. ա. VI վերջին անընդունելի է, անկախ այն հանգամանքից, որ Եփրատից արևմուտք ընկած հետագա Փոքր Հայքի տարածքը մտնում էր Սատրապական Հայաստանի մեջ (այս մասին մանրամասն տե՛ս Խորիկյան, 2018, 213-217): Ուշադրություն հրավիրենք նաև այն հանգամանքին, որ «Կյուրոպեդիա»-ում ևս օգտագործված է «արմենների թագավորություն» բառակապակցությունը (Xenophon, 1960, 236; Ксенофонт, 1976, 63; Քսենոփոն, 2000, 103): Անգլերեն «the throne of Armenia» թարգմանությունը հունարեն բնագրի «Ἀρμενίων βασιλείαν»-ը ճիշտ չի արտահայտում, իսկ ռուսերենում թարգմանված «...армянского царства» իմաստային առումով հնարավոր է, բայց նախընտրում ենք տվյալ հատվածի մեր թարգմանությունը, այսինքն՝ Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի համար արմեններ-հայերն ընկալվել են մեկ էթնիկական ամբողջություն, ինչպես, օրինակ, պարսիկները և մարերը: Արմեններ ժողովրդի անունով էլ հին հույն պատմիչները երկիրն անվանում են Արմենիա:

և հենց այս ժողովրդի անունով էլ վարչական միավորը մասնագիտական գրականության մեջ անվանել են հայկական սատրապություն կամ Սատրապական Հայաստան: Մենք այս հոդվածում չենք անդրադառնում XIII սատրապության սահմաններին և նշում ենք, որ XIII սատրապությունը մ. թ. ա. V դարի կեսերին ենթարկվում է վարչական վերակազմության. Պակտյուիկեն, Սև ծովի առափնյա շրջանը պարսից արքունիքը հանում է սատրապության կազմից (Խորիկյան, 2014, 80): Հետևաբար, Սատրապական Հայաստան վարչաքաղաքական հասկացությունն արդեն լիարժեքորեն արտացոլում էր մ. թ. ա. V դարի կեսերին ստեղծված պատմական իրողությունը, և այս տեսանկյունից Սատրապական Հայաստանը թերևս միակ վարչական շրջանն էր, որն էթնիկական առումով այդ ժամանակ միատարր էր: Իսկ թե իրո՞ք էթնիկապես Հայաստանը միատարր էր Աքեմենյան դարաշրջանում, փորձենք ստորն քննել:

Սատրապական Հայաստանի էթնիկական կազմի մասին լավագույն աղբյուրը Քսենոփոնի «Անաբասիս» երկն է, քանի որ հեղինակն ակնատես պատմիչ է: Քսենոփոնի տեղեկությունները Հայաստանի ու հարևան սատրապությունների մասին մենք մանրամասն նախկինում քննել ենք (Խորիկյան, 2014, 53-65) ու այս հոդվածում պարզապես ներկայացնենք մեր հիմնական դիտարկումները: Քսենոփոնի կողմից հիշատակված կարգույնները հայկական ցեղ էին՝ չնայած իրենց անկախ կարգավիճակին մ. թ. ա. V դարի վերջին: Հայկական ցեղեր էին նաև փասիանները, տառխները, հեսպերիտները, որոնք Բասեանի, Տայքի և Սպերի բնակիչներն էին: Մարդերի անունը պահպանվել է պատմական Հայաստանի աշխարհագրական անվանումներում՝ Մարդադի, Մարդաստան և այլն, իսկ խալ-

դայները, սկյութական ծագում ունենալով, բնակվում էին Խալիտու-Խաղտիք երկրում, բռնել էին հայացման ուղին (Քսենոփոն, 2000, 122) և մ. թ. ա. V դարի վերջերին անկախացել ու դուրս էին եկել XIII սատրապության կազմից (Խորիկյան, 2014, 126): Քսենոփոնի ժամանակ Հայաստանը միասնական երկիր էր, որին իշխում էր Օրոնտասը (Քսենոփոն, 1970, 81): Հայաստանն այդ ժամանակ բաժանված էր երկու ենթաշրջանի՝ արևմտյան և արևելյան, հյուպարքոսներ Տիրիբագոսի և Արտուխասի (Արտաշես անվան աղճատված ձևն է. տե՛ս Кркяшарян, 1979: 130) գլխավորությամբ (Խորիկյան, 2014, 58-59), որոնք Օրոնտասի կուսակալներն էին: Այն, որ փասխանները և տառիները համարվել են հայեր, երևում է Քսենոփոնի տեղեկությունից: Աշխարհացույցյան Բագրևանդ գավառի տարածքում գտնվող հունական զորաբանակի զորավարներ Խելրիսոփոսի և Քսենոփոնի՝ թե այդ ի՞նչ երկիր է հարցին, գեղջավազը պատասխանում է, թե Արմենիան է, և հարևան երկիրը խալյուրների երկիրն է, և ցույց է տալիս այնտեղ տանող ճանապարհը (Քսենոփոն, 1970, 98): Չնայած այն իրողությանը, որ հույներն այնուհետև անցել են փասխանների և տառիների երկրներով և մտել խալյուրների երկիրը (խալյուրների և խալդայների մասին մանրամասն տե՛ս Խորիկյան, 2014, 119-131), այդուհանդերձ փասխանները և տառիները գյուղապետի համար սոսկ հայեր էին, և միայն խալյուրներն էին, որ համարվում էին այլազգիներ (Հարությունյան, 2001, 96):

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանն էթնիկական առումով գրեթե միատարր էր, ինչը տերության այլ սատրապությունների պարագայում թերևս չի կրկնվում: Հայկական սատրապության ձևավորման հիմքում ևս ընկած էր էթնոսի, տվյալ դեպքում հայերի գոյությունը, սակայն որպես վարչական, հարկա-

տու միավոր՝ XIII սատրապությունը միավորվել է Պակտյոնի-կեի և հարևանների հետ: Հայերով բնակեցված այս ընդարձակ երկիրն ու սատրապությունն Աքեմենյանների սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում է Արմինա անունով, որի նշանակությունն Աքեմենյան հարստության համար շատ կարևոր էր. Օրոնտասն Աքեմենյան արքայադստեր՝ Արտաքսերքսես Բ-ի քրոջ ամուսինն էր (Xenophon, 1980, 136; 228), իսկ Դարեհ Գ Կողոմանոսը, մինչև արքայից արքա հռչակվելը, Հայաստանի սատրապն էր (Justin, 1853, 90): Հելլադա արշավող Քսերքսեսի բանակի հայոց զորքի հրամանատարը Դարեհ Ա-ի դստեր ամուսին Արտոքմեսն էր (Հերոդոտոս, 1986, VII, 73), որի անունն իրականում Արտաշես է (Кркяшарян, 1979, 130), և ըստ էության՝ ազգությամբ հայ զորավար է: Հայաստանի թագավոր Երվանդ Վերջին-Օրոնտասին Ստրաբոնը համարում է Դարեհ Ա-ի յոթ մեծատոհմիկ ազնվականներից մեկի՝ Հյուդառնեսի ժառանգներից (Страбон, 1964, 500; Орлов, 2016, 778)⁴, այսինքն՝ Հայաստանն ուղղակիորեն կապված էր Աքեմենյանների հետ, և Դարեհ Ա-ն Հայաստանը պարզեց էր Հյուդառնեսին, որն օգնել էր Դարեհին տիրանալ գահին: Հնարավոր է, որ Հայաստանի՝ մ. թ. ա. 522-521 թվականների հակապարսկական ասպատակությունից հետո Հյուդառնեսը ստացավ Հայաստանը, այսինքն՝ հայոց թագավորական տոհմը՝ Հայկյանները,

⁴ Ա. Քոսյանը ևս գտնում է, որ Ստրաբոնի այս տեղեկությունը պատմական լուրջ հիմք ունի և վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավարևմտյան գոտում հնդիրանական էթնիկական տարրի առկայության մասին՝ սկսած մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսից (Քոսյան, 2014, 16): Ելնելով Ա. Քոսյանի կարծիքից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Դարեհի Ա-ի ազնվական Հյուդառնեսի և վերջինիս նախնիների կապն Հայաստանի հետ շատ ավելի հին պատմություն ունի, և Դարեհը պարզապես նրա սերունդներին հաստատել է որպես Հայաստանի թագավորներ:

խնամիական կապեր հաստատեցին Հյուդաոնեսի ընտանիքի հետ՝ պատճառ դառնալով Երվանդունիների՝ Հյուդաոնեսի տոհմից սերելու մասին տեղեկության ծագմանը (Հարությունյան, 2005, 144)⁵: Նկատենք նաև, որ հայերը էթնիկական տեղաշարժման արդյունքում դուրս էին եկել Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից, և Միջագետքի հյուսիսարևմտյան մասը հայտնվել էր հայկական սատրապության կազմի մեջ (Խորիկյան, 2005, 183-188): Հյուսիսարևմտյան Միջագետքի մի մասը՝ Հայոց Միջագետք անվանումով, հետագայում Մեծ Հայքի թագավորության անբաժանելի մասն էր:

Սատրապական Հայաստանի կենտրոնի հարցը քննարկելիս մենք ուշադրություն էին դարձրել այն հանգամանքին, որ պարսից արքունիքն առանձահատուկ վերաբերմունք ուներ այն սատրապությունների նկատմամբ, որոնք մինչև Աքեմենյանները թագավորություններ են եղել: Սատրապական Հայաստանի կենտրոնը Վան քաղաքն էր, որը միաժամանակ տերության հյուսիսային սատրապությունների՝ տոպարքիայի կենտրոնն էր, այսինքն՝ տերության հյուսիսային շրջանների համար Հայաստանը, այսպես ասած, տարածաշրջանային գերսատրապություն էր⁶: Բացառված չէ, որ հնագույն քաղաքակրթության՝ Ուրարտուի կենտրոն Վանը ևս Աքեմենյան արքաների նստավայրերից մեկն էր, ինչպիսին էին Սուսան, Բաբելոնը, Էկբատանան, Պերսեպոլիսը կամ Էլ Բակտրան

⁵ Է. Ռունգը չի կարծում, որ Հյուդաոնեսն ուղղակիորեն Հայաստանի սատրապն է եղել, և նրան կապում է մարական սատրապության հետ (Рунг, 2012, 18-19), սակայն նրա փաստարկները հիմնավոր չեն:

⁶ Համեմատության համար նշենք, որ Կողքիսը համարվել է Սատրապական Հայաստանի ենթաշրջաններից (Jacobs, 1994, 184), սակայն վերևում նշեցինք, որ XVIII և XIX սատրապությունները մինչև Կովկասյան մեծ լեռնաշղթա մտել են հայկական տոպարքիայի մեջ:

(Խորիկյան, 2019: 10-11): Ըստ էության՝ Սատրապական Հայաստանի կառավարումը վարչական կազմակերպվածության առումով արդյունավետ է եղել, քանի որ այլ տեղեկություններ սատրապության արմատական վերաձևման մասին չունենք: Սա խոսում է այն մասին, որ հայկական տեղական վերնախավը հաջողությամբ ընդգրկվել էր «Pax Persica»-ի՝ պարսկական խաղաղության հարացույցի ձևավորման գործընթացում (հմմտ. Бепразов, 2019, 118-119): Մ. թ. ա. V դարի վերջերին XIII սատրապության տարածքը նվազել էր, սակայն որպես վարչական միավոր՝ այն պահպանել էր իր կենսունակությունը: Նշված ժամանակում տարբեր սատրապությունների ու ցեղերի կիսանկախ կամ անկախ վիճակը պայմանավորված էր նաև տերության կենտրոնական իշխանության թուլացումով:

Աքեմենյան տերության վարչական բաժանման ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի Հերոդոտոսի հետևյալ տեղեկությունը. «Յուրաքանչյուր ազգի նա (իմա՝ Դարեհ Ա - Խ. Հ.) կցեց մերձակա հարևաններին և, բացի այդ, հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությամբ» (Հերոդոտոս, 1986, III, 89)⁷: Բերված տեղեկության մեջ կա մի շատ առանցքային շեշտադրում (Хорикян, 2019, 20-28), այն է՝ պարսից արքունիքը միևնույն ժողովրդին ընդգրկում էր ոչ թե տարբեր սատրապությունների մեջ, այլ մի քանիսին ներառում էր մեկ վարչական միավորի մեջ: Հետևաբար, եթե XVIII սատրապությունը տեղադրում ենք Հայկական լեռնաշխարհ-

⁷ Կեղծ-Արիստոտելը ևս նշում է պարսից տերության ցեղային կառավարման մասին. «Ասիայի ամբողջ կայսրությունը (իմա՝ պարսից տերությունը - Խ. Հ.)՝ արևմուտքում սահման ունենալով Հելլեսպոնտոսը, արևելքում՝ Ինդոսը, ըստ ցեղերի բաժանված էր Մեծ արքայի գորավարների, սատրապների և հպատակ-արքայորդիների միջև» (De Mundo, 1914, 398):

հում, ապա դրանով հակասում ենք Հերոդոտոսի վերոբերյալ տեղեկությանը և այդ սատրապության ցեղերին՝ մատիեններին, սասպեյրներին ու ալարոդներին համարում ենք ոչ հայկական ցեղեր՝ ընդունելով, որ մ. թ. ա. VI-IV դարերում Արևելյան Հայաստանը բնակեցված չի եղել հայերով կամ էլ ալարոդներին արհեստականորեն նույնացնում ենք հայացած ուրարտացիների հետնորդներին (Հարությունյան, 1999, 45-47): Հայաստանը և հայերն Աքեմենյան արքունիքի կողմից ներառված են եղել XIII սատրապության մեջ, որի կազմում էր նաև Արևելյան Հայաստանի տարածքը⁸, իսկ XVIII սատրապության ոչ հայկական ցեղերը՝ մատիենները, սասպեյրներն ու ալարոդները, բնակվել են Կուր գետի ձախափնյակում:

XIII սատրապության տարածքը, ըստ էության, գոյություն ուներ դեռևս մարական տիրապետության ժամանակներից, երբ մինչև Հալիսի ոլորանի հատված ընկած հողերը մարերը միացնում են Հայաստանին: Այդ հողերի մի մասից հետագայում՝ պարսկական տիրապետության շրջանում, կազմավորվում է III սատրապության Կապադովկիա ենթաշրջանը (Дьяконов, 1956, 337, 356; Խորիկյան, 2014, 33): Այդուհանդերձ, Փոքր Ասիայի արևելյան զգալի տարածքներ պարսիկները թողնում են Սատրապական Հայաստանի կազմի մեջ: Նկատենք, որ նախ մարական, ապա պարսկական տիրապետության սկզբնական շրջանում Հայաստանը կախյալ թագավորություն էր ընդարձակ տարածքով, ինչը հաշվի առավ նաև Դարեհ Ա-ն վարչական վերափոխումների ժամանակ՝ որպես սատրապություն պահպանելով Հայաստանի ընդարձակ տա-

⁸ Հայկական էթնոսի ձևավորման կենտրոններից մեկը Էթիունին էր՝ Արգիշ-տիլիինիլի-Արմավիր կենտրոնով (Քոսյան, 1999, 256-257):

րածքը: Հայաստանի կարևորությունը պահպանվեց նաև հետագա դարերի ընթացքում և՛ պարթևների, և՛ սասանյանների համար: Ընդ որում, պարսիկների ազդեցությունը Հայաստանում հիմնականում ընդգրկել է քաղաքական ու կրոնական ոլորտը, այն դեպքում, երբ Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանում, ի տարբերություն հետագայի Վիրքի ու Աղվանքի, տեղական նյութական մշակույթի ազդեցությունն ավելի ուժեղ էր (Knauss, 2021, 305): Եթե Աքեմենյան դարաշրջանում Հայաստանում ճարտարապետությունը և կիրառական արվեստը մասնակի փոփոխություններով ենթարկվում էին պարսկական ազդեցությանը, այն էլ տեղական կառավարող վերնախավի շրջանակում, ապա խեցեգործությունը որևէ արտաքին ազդեցության չի ենթարկվում (L'archéologie de l'empire achéménide, 2005, 209; Dan, 2015, 12; Беprазов, 2019, 119)⁹, այսինքն՝ կարող ենք եզրակացնել, որ էթնիկական առումով Սատրապական Հայաստանը գրեթե միատարր էր:

Հերոդոտոսը պահպանել է մի հետաքրքիր տեղեկություն, որը թույլ է տալիս ուշագրավ եզրակացություններ կատարել: Այսպես, հույն պատմիչը գրում է. «Բոլորից առավել նրանք (իմա՝ պարսիկները - Հ. Խ.), անշուշտ իրենցից հետո, հարգում են իրենց մերձավորագույն հարևաններին, ապա պակաս մոտիկ բնակվողներին, և այսպես, հարգում են նրանց ըստ մոտիկության: Բոլորից պակաս նրանք հարգում են ամենահեռվում բնակվողներին. քանզի կարծում են, թե իրենք ամեն ինչում գերազանցում են բոլորին, իսկ մնացյալները, իրենց կարծիքով, առաքինի են իրենց մերձավորության համեմատ. իրենցից հե-

⁹ Աքեմենյան քաղաքակրթության վրա ուրարտական ուժեղ ազդեցության մասին տե՛ս Գրեկյան 2013, 333-336, 340-341:

ռավոր վայրերում ապրողներին նրանք համարում են ստորագույնը բոլորից: Մեղական տիրապետության ժամանակ ևս մեկ ազգ իշխում էր մյուսին, իսկ մեղացիները՝ բոլորին, նաև իրենց մերձավոր հարևաններին. սրանք՝ իրենց հարևաններին, սրանք էլ իրենց հարևաններին և այլն: Նույն կարգով էլ այժմ պարսիկներն են հարգում. քանզի սրանք ևս նույն ձևով են իշխում և կառավարում» (Հերոդոտոս, 1986, I, 134): Հերոդոտոսի տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ մարերի անմիջական հարևան հայերը ևս իշխել են իրենց հարևաններին՝ ենթարկվելով մարերի գերագույն իշխանությանը, այսինքն՝ Փոքր Ասիայի արևելյան մասում հայերն իրոք իշխել են կապադովկիացների մի մասին: Ըստ աշխարհագրական մերձավորության հարևանների նկատմամբ հարգանքը պայմանավորված էր մարերի ու պարսիկների համար ազգակցության, բարքերի, սովորույթների ու կրոնական պատկերացումների ընդհանրությամբ, իսկ այս առումով հայերի ու Հայաստանի նկատմամբ մարերի ու պարսիկների հարգանքը պետք է արտահայտվեր քաղաքական առանձնահատուկ վերաբերմունքով, քանի որ ըստ մերձավորության էին մարերն ու պարսիկները կառավարում, այսինքն՝ Հերոդոտոսի մեջբերված տեղեկության մեջ արտացոլված է պարսից տերության վասալական կառավարման համակարգը, որում Հայաստանն ավելի կարևոր է եղել Աքեմենյան տոհմի համար: Սա նշանակում է, որ «մենք»-«նրանք» երկբևեռ հակադրության մեջ հայերը մարերի ու պարսիկների համար գտնվել են «մենք»-ի տիրույթում, իսկ հեռվում բնակվողները՝ «նրանք»-ի բևեռում: Անշուշտ, իրանական ազդեցությունը Հայաստանի վրա անժխտելի է (Խորիկյան, 2019, 10-11): Այս համատեքստում ուշադրություն հրավիրենք նաև այն իրողության վրա, որ Պերսեպոլիսի

բարձրաքանդակներում պատկերված հարկատու ժողովուրդների շարքում հայերը 3-րդ տեղում են մարերից ու էլամացիներից հետո (Дандамаев, Луконин, 1980, 195), ինչը խոսում է պարսկական կառավարման համակարգում հայերի զբաղեցրած կարևոր դիրքի մասին և համահունչ է Հերոդոտոսի I, 134 տեղեկությանը:

Եթե Հայկական լեռնաշխարհը բաժանված տեսնենք XIII և XVIII սատրապությունների միջև (տե՛ս, օրինակ, Cook, 1985, 256-257), ինչը պայմանավորված էր հայ ժողովրդի ձևավորման գիտական սխալ տեսությամբ, ապա հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս կարող էր փոքր տարածք ունեցող XIII սատրապությունը վճարել վիթխարի՝ 400 տաղանդ արծաթ հարկ¹⁰: Իհարկե, վարչական նման բաժանման դեպքում Հայաստանը չէր կարող այդ չափի տարեկան հարկ վճարել պարսից արքունիքին, այսինքն՝ պարսիկների հարկային քաղաքականության տեսանկյունից դժվար է պատկերացնել, որ Հայաստանի տարածքը բաժանված է եղել երկու սատրապությունների միջև: Եվ հետո, երբ խոսում ենք Սատրապական Հայաստանի վճարած 400 տաղանդ արծաթ հարկի մասին, ապա չպետք է մոռանանք, որ այդ հարկը վճարել է Դարեհ Ա-ի ժամանակ ձևավորված XIII սատրապությունը, որը կազմված է եղել վարչա-

¹⁰ Նշենք, որ Արգիրոկաստրոն-Գյումուշխանեի շրջանում գտնվող արծաթի հայտնի հանքը թերևս Սատրապական Հայաստանի մեջ էր, իսկ ոսկու ամենահայտնի հանքը գտնվում էր Սպերի գավառում, որը փորձում է նվաճել Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավար Մենոնը (Страбон, 1964, 499): Բացառված չէ, որ Գյումուշխանեի արծաթի հանքը գտնվել է XIX սատրապության մեջ, որն էլ կարողանում էր նաև այդ հանքի շնորհիվ վճարել տարեկան 300 տաղանդ հարկը (Հերոդոտոս, 1986, III, 94): Ամեն դեպքում Սատրապական Հայաստանը տնտեսապես ի վիճակի էր վճարելու տարեկան 400 տաղանդ հարկը:

կան երեք ենթաշրջաններից՝ Պակտյուիկեից, արմեններից և հարևաններից: Արդյո՞ք այդ նույն հարկը Հայաստանը վճարում էր մ. թ. ա. V դարի վերջերին և մինչև Աքեմենյան տերության անկումը, երբ կրճատվել էր XIII սատրապության տարածքը, դժվար է ասել: Հավանական է, որ հարկաչափը ևս նվազել էր մ. թ. ա. V դարի վերջերից սկսած՝ սատրապության տարածքի նվազմանը համապատասխան: Հետևաբար, երբ օգտագործում ենք Սատրապական Հայաստան, Հայաստանի սատրապություն, հայկական սատրապություն հասկացությունները, ապա վարչաքաղաքական և աշխարհագրական առումով դրանք պետք է տարբերակենք Դարեհի ժամանակ ձևավորած XIII սատրապությունից և Քսենոփոնի հիշատակած Արմենիա երկրից: Հարկավ, XIII սատրապության հիմնական ժողովրդի անունով սատրապության հայկական անվանումը ճիշտ է, բայց Աքեմենյան տիրապետության երկհարյուրամյա շրջանում Սատրապական Հայաստանի տարածքը փոփոխությունների էր ենթարկվում: Այդուհանդերձ հետագայի Մեծ և Փոքր Հայքերի տարածքը մ. թ. ա. 331 թվականի Գավգամելայի ճակատամարտին որպես մեկ սատրապություն շարունակում էին ենթարկվել պարսիկներին (Խորիկյան, 2018, 213-217):

Այսպիսով, կատարված քննությունը ցույց է տալիս, որ Սատրապական Հայաստանի ընդարձակ տարածքը բացառություն չէր Աքեմենյան տերության վարչական բաժանման համակարգում, և կային ավելի մեծ տարածք ունեցող սատրապություններ: XIII սատրապության ձևավորման հարցում պարսից արքունիքն ուղղորդվել է ոչ միայն իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական շահերով, այլև հաշվի է առել Հայաստանում Աքեմենյաններից առաջ գոյություն ունեցած պետա-

կան կառավարման համակարգի իրողությունը: Ըստ այդմ էլ, Արեւմեայան արքայատոհմում հայոց սատրապի պաշտոնը կարևոր նշանակություն ուներ:

HOVHANNES KHORIKYAN

*“M. Nalbandyan State University of Shirak” Foundation,
Chair of History and Philosophy, Doctor of History
e-mail: hovhkhori78@mail.ru*

ON THE TERRITORY OF SATRAPIC ARMENIA

The vast territory of Satrapic Armenia was no exception in the system of administrative division of the Achaemenid Empire and there were satrapies with a larger territory. The Persian court was guided not only by its military-political and economic interests in the formation of the XIII Satrapy, but also by the reality of the pre-Achaemenid system of government in Armenia. Accordingly, the position of the Armenian Satrap in the Achaemenid dynasty was very important.

The main population of Satrapic Armenia was Armenians, which was a unique case in the system of administrative division of the Achaemenid Empire. The formation of the Armenian Satrapy also was based on the existence of an ethnos, in this case the Armenians, but as an administrative, taxpaying unit, the XIII Satrapy was united with Pactyica and neighbours.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աստուածաշունչ, Մատենան Հին եւ Նոր կտակարանների, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2014:
2. Գրեկյան, Ե., Արեւմեայան Իրանը և Հայաստանը, *Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն*, հ. I, Հին շրջան, խմբ. խորհուրդ՝ Ռ. Սաֆրաստյան և ուրիշ, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2013:

3. Խորիկյան, Հ., Սատրապական Հայաստանի կենտրոնի հարցի շուրջ, *«Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես*, թիվ 2, 2019:

4. Խորիկյան, Հ., Արիանոսի մի տեղեկության շուրջ, *Պատմաբանասիրական հանդես*, թիվ 2, 2018:

5. Խորիկյան, Հ., Հայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, Հեղինակային հրատ., 2014:

6. Խորիկյան, Հ., Հին Հայաստանի տարածքը մ. թ. ա. VI-IV դարերում՝ ըստ Մովսես Խորենացու, *«Վէմ» համահայկական հանդես*, թիվ 2, 2011:

7. Խորիկյան, Հ., Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI-IV դարերում, *Պատմաբանասիրական հանդես*, թիվ 3, 2005:

8. Հարությունյան, Բ., Թոգարմա երկիրը և Հայկյանները, *«Աստվածաշնչական Հայաստան»*, Երևան, «Նոյյան Տապան», 2005:

9. Հարությունյան, Բ. Հ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2001:

10. Հարությունյան, Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, *Հանդես ամսօրեայ*, Վիեննա, թիվ 1-12, 1999:

11. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986:

12. Ստրաբոն, քաղեց և թարգմ. Հ. Աճառյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1940:

13. Քոսյան, Ա., Հայոց վաղ պետականության պատմության մի խնդրի շուրջ, *Բանբեր հայագիտության*, թիվ 1, 2014:

14. Քոսյան, Ա., Արամ Նահապետը Կապադոկիայում (Մի վարկածի առթիվ), *Պատմաբանասիրական հանդես*, թիվ 1, 1999:

15. Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, Հայաստանի Գրողների Միության «Նոր-Դար» հրատ., 2000:

16. Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970:

17. *Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա* (2007), հատ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. Հ. 298 թ., կազմողներ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Ե. Մովսիսյան, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:

18. Вергазов, Р. Р., «Персидский мир». Механизмы культурной интеграции локальных элит северных и северо-восточных сатрапий Ахеменидов, *Труды Института востоковедения РАН*, М. 2019, № 21.

19. Дандамаев, М. А. , Вавилония в 626-330 годы до н. э.: социальная структура и этнические отношения, Санкт-Петербург, Петербургское лингвистическое общество, 2010.

20. Дандамаев, М. А., Луконин В. Г., Культура и экономика древнего Ирана, М. 1980, Главная редакция восточной литературы издательства «Наука».

21. Дьяконов, И., История Мидии, М.-Л., Издательство АН СССР.

22. Крякшарян, С., К интерпретации некоторых сведений древнегреческих авторов об Армении, *Проблемы античной истории и культуры*, I, Ереван 1979, Издательство АН Армянской ССР.

23. Ксенофонт, Киропедия, издание подготовили В. Г. Борухович и Э. Д. Фролов, М. 1976, Издательство «Наука».

24. Орлов, В. П., Шесть знатных персов и их потомки при Дарии I: положение персидской аристократии в ахеменидской империи, *Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки*, 2016, Т. 158, кн. 3.

25. Рунг, Э. В., Тиссаферн и Гидарниды в контексте политической истории Ахеменидской державы в V в. до н. э., *Вестник древней истории*, 2012, № 1.

26. Страбон, География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского, Ленинград 1964, Издательство «Наука».

27. Хорикян, О. Г., Принцип административного деления в Ахеменидской Персии, 2019, *Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры*. Т. VIII, М.

28. Cook, J. M., The Rise of the Achaemenids and Establishment of their Empire, in: *The Cambridge History of Iran*, Vol. 2, Cambridge University Press 1985.

29. Dan, R., From the Armenian Highland to Iran. A Study on the Relations between the Kingdom of Urartu and the Achaemenid Empire, Serie Orientale Roma 2015, Nuova Serie 4, Roma, ISMEO.

30. De Mundo, ed. by E. S. Forster, Oxford, Clarendon Press 1914.

31. Jacobs, B. Die Satrapienverwaltung im Perserreich zur Zeit Darius' III, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1994.

32. Justin, Cornelius Nepos, and Eutropius, literally translated, with notes and a general index by J. S. Watson, London 1853, "H. G. Bohn".

33. Khorikyan, H., The Administrative Division of the 13th Satrapy of Achaemenid Persia in the Reign of Darius II, *Metamorphoses of History*, Scientific Almanac, Issue 10, Pskov State University 2017.

34. Knauss, F. S., Caucasus Region, in: A Companion to the Achaemenid Persian Empire, Vol. I, ed. by B. Jacobs, R. Rollinger, New York, 2021, Wiley Blackwell.

35. *L'archéologie de l'empire achéménide: nouvelles recherches. Actes du colloque organisé au Collège de France, 21-22 novembre 2003*, Persika 6, P. Briant et R. Boucharlat éd., Paris, Éditions de Boccard 2005.

36. Xenophon, Anabasis, with an English translation by Carleton L. Brownson, Vol. III, Books I-VII, Cambridge-Massachusetts-London, Harvard University Press 1980, Loeb Classical Library.

37. Xenophon, Cyropaedia, Vol. I, with an English translation by W. Miller, Cambridge-Massachusetts-London, Harvard University Press 1960, Loeb Classical Library.